

Aspekti

Pregledni članak

UDK 929 BERDJAJEV + 141.82 + 947 »1917«

Berdjajev i oktobarska revolucija

Ratko Nešković

Filozofski fakultet u Beogradu

Sažetak

Berdjajev politički, teorijski i osobni život određen je s tri najbitnija odnosa, prema kršćanstvu, općoj temi Rusije i prema marksizmu i oktobarskoj revoluciji. U radu se autor posebno usredotočuje na objašnjenje Berdjajevine revolucionarnosti, doživljaja oktobarske revolucije (sovjetske vlasti), stavove prema komunističkoj ideologiji (marksističkoj teorijskoj poziciji i njenim mogućnostima u ruskim prilikama) i prema političkim stavovima ruske emigracije. Osnovni referentni okvir jest Berdjajevova autobiografska djelo *Samospoznaja*.

»Šta me je pobudilo da postanem marksista, iako ne ortodokсни već slobodoumni...?«

»Ne priznajem prvobitnu realnost nikakvih kolektiva, fanatik sam realnosti individualno-ličnog, neponovljivo jedinstvenog...«

»Saživljavam se sa svim velikim istorijskim po-
bunama...«

Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja**

Uvod

Nikolaj Berdjajev proživio je dug i rastrzan život. Na toj osnovi izgrađio je specifičnu i protivrečnu samosvest. I taj život i ta samosvest bili su predmetom različitih, često jednostranih, interpretacija. On je bio svestan svih tih triju momenata. U knjizi *Samospoznaja*, osobitoj intelektualnoj autobiografiji, Berdjajev svodi račune i sa sobom i sa interpretatorima svoga dela. Naime, on autobiografiju razume kao demonstraciju sposobnosti pamćenja svoga života. Pamćenje odabira poslednje saznanje i time potvrđuje ono-

* Nikolaj Berdjajev, *Samospoznaja* (Pokušaj autobiografije). Prevod Milana Čolića. Predgovor Nikole Miloševića, *Istoriozofija i psihologija u delu Nikolaja Berdjajeva*, Književna zajednica Novog Sada, 1987.

ga koji odabira. Zato kao i u slučaju svake autobiografije ostaje pitanje objektivnosti. Ali važnije od toga je činjenica da, bez obzira na nužne granice objektivnosti, nije nevažno šta o sebi misle ljudi, pogotovu oni misaoni. Berdjajev je svakako osoben učesnik i svedok zbivanja u našem vremenu. Za svoj život on će reći da nije bio život metafizičara u uobičajenom smislu reči. »Imao sam prilike da prisustvujem rušenju čitavih svetova i nastanku novih.« »Cetiri puta sam bio u zatvoru, dva puta za starog režima i dva puta za novog, na tri sam godine bio prognan na sever Rusije.« Prošao je kroz revolucionarna lutanja, kroz religiozna lutanja, kroz rusku kulturnu renesansu. Napustio je sopstvenu aristokratsku klasu, rodbinu, revolucionarnu organizaciju.

U knjizi *Samospoznaja* on hoće da ukaže na ono najbitnije u vlastitom životu. U to svakako spada odnos prema istorijskom hrišćanstvu i zvaničnoj crkvenosti, zatim »tema Rusije« i svakako odnos prema marksizmu i oktobarskoj revoluciji. U dodatku knjige koji je pisao pred sam kraj života, 1947 (pod naslovom »Teške godine«), vidi se da su ga ove teme naprosto izmučile. U tome su teme »marksizam« i »oktobarska revolucija« od osobitog značaja. Najpre zbog toga što se na njima vidi sva rastrzanost jednog stava, ali i zbog toga što su bile predmet oštih kontroverzija. Jedan način recepcije filozofije Nikolaja Berdjajeva i razumevanja njegovog odnosa prema oktobarskoj revoluciji ne uspeva da zahvati celinu doživljaja marksizma i revolucije u delu N. Berdjajeva. Ovde se njegova oštra kritika komunističke ideologije izjednačava s njegovim ukupnim odnosom prema marksizmu i revoluciji. Zane-maruju se i geneza i trajnost toga složenog, protivrečnog revolucionarnog i konzervativnog odnosa.¹ U ovom tipu razumevanja filozofije N. Berdjajeva ne uvažava se činjenica da je on prošao intenzivnu marksističku fazu, da ga je marksizam celog života zaokupljao, da je u emigraciji bio optuživan ne samo kao »komunizam« nego čak i kao komunista. Iz ovih stereotipija iskaču oni radovi koji razmatraju celokupno delo N. Berdjajeva i one elementarne enciklopedijske odrednice koje ne izostavljaju činjenicu da Berdjajev nije pristao da se uključi u akcije ruske političke emigracije protiv sovjetske vlasti.

U kontekstu ovih i drugih kontroverzija u razumevanju stava Nikolaja Berdjajeva prema marksizmu i oktobarskoj revoluciji indikativna su neka poglavlja knjige Roja Medvedeva *Oktobar 1917*.² U nastojanju da odgovori na nekoliko bitnih pitanja vezanih za događaje 1917. (Da li je oktobarska revolucija bila »preuranjena« ili »pravovremena«, »nužna« ili »slučajna«, »spontana« ili »organizovana«.) Roj Medvedev se na nekoliko mesta poziva na stavove Nikolaja Berdjajeva. Navodimo dva bitna stava Nikolaja Berdjajeva koje citira R. Medvedev.

»Vrlo je važno imati na pameti da je ruska komunistička revolucija rođena u nesreći i od nesreće, od nesreće rata što je doneo demoralizaciju — dakle, nije rođena u znaku stvaralačkog izobilja. Uostalom, revolucija uvek pretpostavlja nesreću,

¹ U predgovoru knjizi *Samospoznaja Nikola Milošević* naznačava osnovna polazišta te kontroverzna i promenljiva ishodišta političke filozofije N. Berdjajeva. Vrednost je tih naznaka najpre u tome što uz nalaze o promenljivim ishodištima ove političke filozofije lociraju i njenu konstantu: ideal prevladavanja svake vlasti zasnovane na otuđenju i porobljavanju.

² R. Medvedev, *Oktobar 1917*, »Rad«, Beograd, 1986.

uvek pretpostavlja zgušnjavanje mraka prošlosti. U tome je njen kobni karakter. Nova liberalno-demokratska vlada, koja je osnovana posle februara, obelodanila je apstraktne humane principe, apstraktna pravna načela u kojima nije bilo nikakve organizacione snage, u kojima nije bilo energije što deluje zarazno na mase . . . Položaj privremene vlade bio je težak i bezizlazan, da bi je bilo ko mogao strože osuditi i optužiti. Kerenski je bio čovek revolucije, njenog prvog stadijuma. U stihiji revolucije, i naročito revolucije koju je izazvao rat, nikada ne mogu pobediti ljudi umerenih, liberalnih shvatanja. Principi demokratije su pogodni za mirnodopski život, pa i tada ne uvek, a ne za revolucionarnu epohu. U revolucionarnoj epohi pobeđuju ljudi ekstremnih principa, ljudi sa sklonostima i sposobnostima za diktaturu. Samo je diktatura mogla da zaustavi proces konačnog demoralisanja i svetkovine haosa i anarhije . . . Ispostavilo se da je samo boljševizam bio u stanju da se snađe u situaciji, da je samo on odgovarao masovnim instinktima i realnim odnosima. I on je . . . pobedio, on je pronašao parole kojima je narod pristao da se pokorava. U tome je neosporna zasluga komunizma za rusku državu. Rusiji je pretila potpuna anarhija, anarhično raspadanje, koje je zaustavila komunistička diktatura.«

«Ne može se reći da je Februarska revolucija zbacila monarhiju u Rusiji, monarhija u Rusiji je pala sama, niko je nije branio, nije imala pristalica.«

N. Berdjajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*³

Ovim stavovima Nikolaja Berdjajeva Roj Medvedev pridaje veliku važnost. Budući da je Roj Medvedev značajan istoričar, to može biti sasvim dovoljan povod za ponovno istraživanje odnosa Nikolaja Berdjajeva prema oktobarskoj revoluciji. Kao osnov za to istraživanje, iako je Berdjajev o oktobarskoj revoluciji i marksizmu mnogo pisao (između ostalog i delo *Izvori i smisao ruskog komunizma*), čini se da ima opravdanja da se uzme upravo njegovo poslednje delo. U knjizi *Samospoznaja* Berdjajev se često i uporno vraća svojim doživljajima marksizma, svojoj marksističkoj fazi i doživljaju revolucije u Rusiji. Dva poglavlja, od ukupno trinaest, posvećena su ovim pitanjima: *Okretanje prema revoluciji i socijalizmu. Marksizam i idealizam* (V poglavlje) i *Ruska revolucija i komunistički svet* (IX poglavlje).

U ovom radu analizuju se oni stavovi iz intelektualne autobiografije Nikolaja Berdjajeva koji bliže objašnjavaju osnovu i vrstu njegove revolucionarnosti, odnos prema marksizmu, doživljaj oktobarske revolucije i neke kritičke stavove prema komunističkoj ideologiji i političkim stavovima ruske emigracije.

1 Osnove specifične revolucionarnosti

Dominantna je karakteristika ove intelektualne autobiografije što nastoji da se obračuna s vlastitom revolucionarnom marksističkom savešću. Berdjajev, naime, mora da odgovori na vlastito pitanje: »Šta me je pobudilo da postanem marksista, iako ne ortodoksn i već slobodoumni?«

Pokazaće se da je Berdjajeva put filozofskog mišljenja doveo do ideje revolucije. Samo je spoljašnja forma toga puta izlazak iz aristokratskog sveta. U predgovoru knjige on će za sebe reći da je »mislilac-aristokrata koji je prihvatio istinu socijalizma.« I više od toga — on dokazuje da je izlazak iz »aristokratskog sveta« i ulazak u »svet revolucionara« osnovna karakteristika njegove autobiografije, i to ne samo spoljašnje već i unutrašnje.

³ Roj Medvedev, *Oktobar 1917*, str. 32—33. i 57.

Svoj opšti stav prema svetu, civilizaciji, politici, svakodnevici Berdjajev smešta na jedan, i to krajnji, pol dihotomne podele ljudi. »Postoje dva osnovna tipa ljudi — tip koji je u skladu sa sredinom u kojoj živi, i tip koji je sa njom u neskladu.« On uporno dokazuje da pripada drugom tipu. To je život po logici svog unutrašnjeg sveta i odbijanje sveta oko sebe. Još od detinjstva njemu se činilo da spoljašnji svet nije njegov svet. »Nepovezanost sa svetom... predstavlja najdublju osnovu mog stava prema svetu« (str. 86.)⁴ Zbog toga je sebe celoga života doživljavao samo kao prolaznika kroz život. Taj doživljaj racionalizovao je uverenjem da je to »najsušninskije osećanje jednog hrišćanina«. Tako će se na nekim mestima pokazati da Berdjajev svoj neposredni doživljaj sveta izlaže kao naknadnu hrišćansku racionalizaciju vlastitog iskustva. Razumljivo nije sasvim hrišćanski (tačnije ortodokсно hrišćanski) njegovo uveravanje da je ta veza sa svetom uspostavljena putem stvaralaštva.

Svoj doživljaj sveta Berdjajev dovodi do temelja specifične filozofije egzistencije. Filozofiju egzistencije on shvata kao korenitu odbojnost prema empirijskoj stvarnosti i svakodnevici, odnosno kao svakodnevicu punu briga nasuprot bogatoj duhovnosti. Svakodnevicu tumači kao »hlađenje strasti«. Zato ga je i odbijalo svako (crkveno, političko, svakodnevno) »svećenje društvene empirije«, u kojoj je video najpre nepravdu i zlo.

Ovaj odnos prema svetu rezimira se u stavu koji se može uzeti kao osnov tumačenja političke i religiozne filozofije Nikolaja Berdjajeva: »Sada sam sklon da mislim da su jedni te isti motivi doveli i do revolucije i do religije.« (str. 158).

Svoje filozofsko-religijsko opredeljenje Berdjajev naziva anarhističkim. To je antiontologizam prožet personalističko-anarhističkim stavom. »U meni postoji jako izražen metafizičko-anarhistički element«. On dokazuje da je uvek bio i ostao anarhista i individualista. Na jednom mestu on će sebe odrediti i kao »prvog mističkog anarhistu«, iako mu se taj spoj reči ne čini naj srećnijim. Svoje anarhističko opredeljenje potvrđuje i time što i boga razume kao slobodu, a carstvo božje kao »carstvo slobode i bezvlastija.« U svemu tome oslanja se na znamenite Stirnerove stavove. Bliskost sa Stirnerom nije teško prepoznati i u sledećim stavovima. »Sveto je ne društvo, ne država, ne nacija, već čovek.« Takvo značenje nosi i njegov stav da ništa »opšte« ne može da uteši »individualno biće« u njegovoj nesrećnoj sudbini. Berdjajev hoće da uveri da smisao svega mora biti uporediv sa sudbinom individuuma. Zato on, kao i Stirner, odbija pokoravanje ličnosti »svetskoj hegemoniji«, »pobedi svetskog razuma«, »progresu«, »državi«, »naciji«, »nauci«, »društvu«. Ovi stavovi objašnjavaju njegovo priznanje Maksu Stirneru što je govorio da je celi svet »svojina jednoga, tj. mene samoga.«

Strah od »opšteg« je kod Berdjajeva zapravo strah od »neminovnosti«. I to je izraz specifičnog individualizma-anarhizma koji ne podnosi svrstavanje u bilo koju kategoriju i odbija da pripada »proseku ljudskog života«.

Berdjajev sebe predstavlja i kao svojevršnog liberala ili »libertena« koji ne prihvata nikakav autoritet, pa ni religiozni. To je uslovljeno uvidom da nigde nema sklonosti ka slobodi. Taj uvid uslovljava i pobunu protiv terora opštega i protiv nužnosti.

⁴ Navodi iz knjige *Samospoznaja* označeni su brojem stranica u zagradi.

Kao posebnu formu ne-slobode Berdjajev označava rod i rodovsku svest. On neprikosnoveno odbija banalnost rodovskog načina mišljenja, a naročito onog nacionalističkog. Na jednom mestu će reći da ne poznaje ništa banalnije od nacionalističkog pogleda na svet. Zato on nikada nije hteo da govori ni u ime partije ni u ime crkve a ni u ime nacije. Tako on svoje libertentstvo izražava konsekvntno i euforično: »Pristajao sam da priznam samo da sam građanin carstva slobode.« U sukobu ličnosti i sveta odlučno staje na stranu ličnosti. To ga vodi tome da i hrišćanstvo razume kao personalizam osobene vrste. Po tome je »krajnji personalista« jer nije mogao ni sa kime, ni s narodom, ni s klasom. Kako uverava, prisnu vezu imao je samo s »bogo-tragačima« poteklim iz naroda, i to zbog njihovog napora da individualnim putem dođu do boga.

Individualizam Nikolaja Berdjajeva je transparentan. »Ne priznajem prvobitnu realnost nikakvih kolektiva, fanatik sam realnosti individualno-ličnog, neponovljivo-jedinstvenog...« (str. 287). Tumačeći svoj individualizam, dokazuje da ga je primio od Mihajlovskog i Hercena, a objašnjava ga i kao moralizam koji brani ideju o čoveku. S druge strane, smatra da se njegov individualizam iskazuje kao gađenje prema državi i vlasti i tumači to izvesnim porodičnim svojstvima (»urođeni anarhizam«). »U mojoj je porodici u potpunosti odsustvovala pojam autoriteta.« (str. 72) Zato on i misli da je njegova antipatija prema kolektivismu »ostatak plemićko-volterijanskih osećanja«. To se celog života iskazivalo kao nemogućnost potčinjavanja i odbijanje institucija. Ovaj individualizam iskazuje se definitivno kao pobunjeničtvo, makar ono bilo samo metafizičko. Tu svoju poziciju iskazuje na način koji nije metafizički već robustan: »Uvek sam smatrao da sam pre razbojnik do pastir.«

Sklonost ka pobunjeničtvu učinila ga je simpatizerom svih velikih istorijskih pobuna. »Saživljam se sa svim velikim, istorijskim pobunama: pobunom Lutera, prosvetiteljstva (protiv autoriteta), pobunom Rusoa, Francuske revolucije, idealizma protiv objekta, Marksovom pobunom protiv kapitalizma, pobunom Bjelinskog protiv duha svetske harmonije, anarhičnom pobunom Bakunjinina, pobunama Lava Tolstoja protiv istorije i civilizacije, Ničeovom pobunom protiv razuma i morala, Ibzenovom pobunom protiv društva.« I samo hrišćanstvo Berdjajev hoće da razume kao pobunu protiv sveta i njegovog zakona. Otuda on nakon navođenja ovog niza prihvaćenih pobuna mora da postavi pitanje da li se time buni i protiv boga. Tu njegovo pobunjeničtvo zastaje u vidu protupitanja: »Zar pobuna protiv Boga nije u svojoj biti terminološki besmisao?« Jer čovek, misli on, može da se buni samo u ime »Vrhovne vrednosti, vrhovnog smisla tj. u ime Boga«. I taj totalitet ili ta opštost su granica ovog anarhizma.

No ispod toga nivoa ovo pobunjeničtvo je nesumljivo. Ono nastupa u ime odbrane morala neponovljive individualnosti, a protiv morala opštosti i opšteobaveznosti. Na empirijskoj ravni to se iskazuje kao odbijanje morala i svesti ruske »sabornosti«, kako u pravoslavlju tako i u boljševizmu, ali u ponašanju ruske emigracije.⁵ Tim svojim krajnjim personalizmom Berdjajev se

⁵ Ideju sabornosti on prihvata tek na nivou specifično shvaćenog hrišćanstva — kao mogućnost zajedničkog spasenja, osećanje zajedničke krivice i odgovornosti svih za sve.

svesno suprotstavlja epohi za koju veruje da je u biti kolektivistička i konformistička.

Uprkos odbijanju sabornosti i kolektivizma Berdjajev govori o svom metafizičkom i socijalnom sažaljenju. S ovim drugim su povezane njegove »socijalističke simpatije«, iako je on pokazivao nesposobnost i nespремnost da se »slije« sa siromašnima. Premda nedruštven, težio je društvenoj pravdi, pravičnosti i socijalnom oslobađanju ljudi. Taj duhovni antikolektivist dokazuje da nije zbog toga i antisocijalista. On sebe određuje kao personalističkog socijalistu. »Moja revolucionarno-anarhistička nastrojenost bi želela u potpunosti da poruši ovaj tudi svet.« Ova revolucionarnost, međutim, ne pretpostavlja političku autoritarnost niti prihvatanja nove istorijske religije. Upravo je u totalitarizmu i novoj pseudoreligioznosti on nakon Oktobra našao suštinu »laži komunizma«. Kao socijalista on hoće da se razlikuje od revolucionara koji su zaposeli vlast. Najpre po tome što mu nisu imponovali činovi i hijerarhije. Njegovo obrazloženje i prihvatanje socijalizma bilo je u stvari čisto etičko, a takav je bio i njegov marksizam. Zato će dokazivati da nije morao biti proteran u Zapadnu Evropu da bi shvatio nepravdu kapitalističkog sveta. Ovo proterivanje nije pokolebalo njegovu nadu i veru u komunizam. »Socijalno gledano, u komunizmu se pak može nalaziti istina, nesumljiva istina naspram laži kapitalizma, laži socijalnih privilegija.« (str. 285)

Ovaj tip revolucionarnosti ustaje ne samo u odbranu ličnosti već i u odbranu nezavisnosti istine i nezavisnosti filozofije, i to ne samo od marksističke ideologije već i od religiozne organizacije. On je rano odbio uverenje da *istina, dobrota i lepota* zavise od revolucionarne klasne borbe. »Klasna istina« je, za Berdjajeva, loš spoj reči. Ali on misli da može postojati »klasna laž«. Tu on misli na stav buržoaske klase, i to najpre zbog greha eksploatacije. Za razliku od buržoazije proletarijat je oslobođen barem greha eksploatacije, i to je povoljna osnova za istinu i pravičnost.

Tako Berdjajev može sebe da deklariše kao »levog« revolucionara«, ali u posebnom duhovnom smislu, odnosno kao čoveka koji saoseća sa svakom emancipacijom. I samo hrišćanstvo bi hteo da shvati kao emancipaciju. Zbog svega toga on je i odnos socijalizma i slobode intenzivno proživljavao. Ali ova revolucionarnost ostaje kontemplativna ili metafizička. I on je toga svestan jer budući »previše teoretičar, mislilac, ideolog«, on nije mogao da pređe na neposredan revolucionarni rad. Ova revolucionarnost nije došla do političkog naboja jer mu se činilo da njegov personalistički socijalizam i revolucionarni rad nužno dolaze u sukob jer revolucionarna delatnost nužno završava kao organizacija vlasti.

Sukob ova dva načela pokazao se očiglednim u kratkom revolucionarnom iskustvu Nikolaja Berdjajeva i u odnosu prema marksizmu.

2. Osetljivost na marksizam i učešće u pokretu

U *Samospoznaji* Berdjajev izlaže svoj doživljaj marksizma kao teorijske pozicije i misaone mogućnosti u ruskim prilikama kao i doživljaj svog iskustva u revolucionarnom pokretu. Ova dva doživljaja nisu u svemu istovetna.

Prema njegovoj oceni, marksizam je u Rusiji počeo da se razvija u okviru potrebe da se definiše odnos prema novim misaonim i političkim tokovima. U tome je, uveren je Berdjajev, marksizam predstavljao »potpuno novu formaciju« u krizi ruske inteligencije. Marksizmu se priznaje da je na kraju devedesetih godina u Rusiji doprineo procesu evropeizacije ruske inteligencije, odnosno njenom pridruživanju »zapadnim tokovima« i »izlasku« na »široke prostore«. Bez ikakve ograde Berdjajev priznaje marksizmu da je s kraja devetnaestoga veka bio na mnogo višem kulturnom nivou nego drugi tokovi ruske inteligencije. Ova ocena bitna je i zbog toga što bez nje ne bi mogao da se razume Berdjajevljev odnos prema kulturnom potencijalu boljševika. Naime, on će zaključiti da je boljševička struja objektivno značila ispadanje marksizma iz najaktuelnijih kulturnih tokova i da je poništila neke prvobitne napore marksista u Rusiji.

Kako je za kraj devetnaestoga veka Plehanov bio najznačajniji marksista u Rusiji zanimljivo je videti kako Berdjajev ocenjuje njegovu filozofiju. On priznaje Plehanovu »filozofsku radoznalost«, ali ništa više od toga. Staviše, na jednom mestu nazvače ga »lošim filozofom«.

Ostaje kao čvrsta tačka u razvoju Nikolaja Berdjajeva upravo jedna specifična osetljivost na marksizam. On će doslovce reći: »Nekakva posebna osetljivost na marksizam ostala je i do dana današnjeg.« (str. 160). Ova osetljivost na marksizam čini se posve razumljivom kad je reč o jednom filozofu pobune i metafizičkog anarhizma jer se Marks pokazao kao značajan moment levog radikalizma u moderno vreme.⁶

Berdjajevu se marksizam činio prihvatljivim i zbog toga što je u početku imao neselektaški odnos prema vrednostima stare duhovne kulture i drugih pravaca mišljenja o čoveku. I još nešto je privlačilo Berdjajeva marksizmu: »istoriozofski razmah i širina svetskih perspektiva«. U poređenju s marksizmom stari ruski socijalizam izgledao mu je veoma provincijalno.

Do marksizma Berdjajev je prema vlastitom tumačenju došao zaobilazno, preko Kanta, Sopenhauera, Dostojevskog, Tolstoja, Ničea, Ibzena. To objašnjava činjenicu da je Marksa odmah doživeo kao »filozofa evropskog humanizma«. U tome je on ostao dosledan, a još više u uverenju da je Marks izuzetna misaona pojava. »Marksa sam smatrao za genijalnog čoveka i smatram ga za takvog i danas.« Uz humanizam, još je jedan momenat koji je Berdjajeva privukao Marksu, i to »u potpunosti«. To je kritika kapitalizma. Nastojao je također da prihvati materijalističko shvatanje istorije, ali mu je odbijao »metafizičko značenje«.

Najzad, 1947. godine, suočavajući marksizam s drugim tokovima svetske misli, Berdjajev je izjavio da je »marksizam postao deo modernog mišljenja.«

Iako se dugo nalazio u zategnutim odnosima s ideologijama koje su proizašle iz nekih recepcija marksizma, Berdjajev je iskazivao snažan marksistički

⁶ U knjizi *Filozofija levog radikalizma* Agneš Heler odlučno dokazuje da se Marksova filozofija mora uzeti kao »kanon levog radikalizma«. I to po tome što se razvija kao filozofija radikalnih potreba. To su, najkraće rečeno, one potrebe koje se mogu postaviti ali ne mogu ostvariti u postojećem društvu. »... sve potrebe treba da budu priznate, ali u društvu koje se zasniva na odnosima nadređenosti i podređenosti ne mogu i ne smeju sve potrebe da steknu priznanje.« Videti: Agneš Heler, *Filozofija levog radikalizma*, »Mladost«, Beograd, 1985.

patos i prerušenu marksističku radikalnu terminologiju i žargon, naročito u objašnjenju istorije. Zadržao je neskrivenu slabost prema ideji komunizma. Govori o potrebi menjanja ovog sveta, o osvajanju socijalne pravde. Zato on nikad nije otvoreno napadao i osporavao marksizam, jer je, kako kaže, »neprestano osećao svet u odnosu na koji je marksizam bio u pravu«. Očigledno je da je mnogo toga Berdjajeva vuklo ka marksizmu, ali da ni u njemu nije mogao da se smesti. No činjenica je da mu je u jednom periodu intenzivno pripadao. On govori o svom »marksističkom periodu«, iako je 'brzo došao u sukob s nekim tendencijama u njemu. Još u vreme intenzivnog mladalačkog pripadanja marksizmu video je da neki elementi u marksizmu vode do negiranja slobode ili čak do despotizma. Kako je njegov socijalizam bio više kontemplativni nego praktički, to je posve jasno i očekivao da se drugačije odnosio prema neposrednom revolucionarnom delovanju u ime marksizma nego prema filozofskim i humanističkim postavkama marksizma. Zato je njegov doživljaj vlastitog revolucionarnog iskustva i pripadanja pokretu nešto drugačiji od doživljaja marksizma kao misaonog toka.

Prema tumačenju samog Berdjajeva, on je vrlo rano, i to uprkos ili zbog aristokratskog porekla, izgradio revolucionarne i socijalne simpatije prema »marksističkim krugovima«. To pristupanje revolucionarnim krugovima tumači kao izraz potrebe koja je mišljenju prirodna. I tu je Berdjajev izričit: »Imao sam potrebu da ostvarujem u životu svoje ideje, nisam želeo da ostanem apstraktni mislilac.« A očigledno je bilo da se uprkos odbijanju spoljnog sveta, nekome moralo prići. To nisu mogli biti ni eseri ni stari ruski revolucionari (zbog sklonosti teroru). On je pristupio marksistima i sebe je dugo smatrao socijalistom. Pitanje je: šta mu je to značilo?

U autobiografiji Berdjajev ocenjuje da mu je revolucionarni period pomogao u moralnom formiranju ličnosti. Najpre, stvorio je poseban odnos prema mogućim iskušenjima u budućnosti. Revolucionarni rad ga je prekalio. Naime, on tu ima na umu revolucionarnu askezu ruske inteligencije, odnosno sposobnost da se izdrže zatvaranja i proganjanja. I hapšenja iz tog perioda priseća se kao »preživelog velikog nadahnuća, takoreći ekstaze«. To je bio snažan dokaz da je osvojio ono što mu je i pre i posle toga nedostajalo: naime onog *communauté*, odnosno prevladavanje individualističke nastrojenosti. »U zatvoru smo se osećali kao pobednici, odnosno kao vesnici slobode.«

U revolucionarne krugove Berdjajeva je uveo M. Tugan Baranovski. Između ostalih saradivao je s Lunačarskim (Za njega kaže da nije bio talentovan marksista.). S Lenjinom se nije sretao. Učestvovao je na zatvorenim skupovima levičarski nastrojenih intelektualaca. Dopisivao se sa Kauckim »koji je polagao velike nade u ruske marksiste«, i to na teorijskom planu. Kaucki je u svom časopisu »Neue Zeit« objavio rad Berdjajeva pod naslovom »F. A. Lang i kritička filozofija u njenom odnosu prema socijalizmu«. I Berdjajev je sa Zapada krijumčario zabranjenju socijaldemokratsku literaturu, zbog čega je bio proganjan iz Moskve.

Revolucionarni pokret išao je u susret nekim duhovnim potrebama Nikolaja Berdjajeva. Uzbudivala su ga pitanja socijalnog poretka i zbog toga je bio aktivan, držao je referate, diskutovao, propagirao. Ali izgleda da je to ipak bio jedan spoljašnji odnos, intelektualni stav. Neke strane ove delatnosti primao je apsolutno indiferentno (»kao da sam dolazio s drugog sveta«). Od-

bijalo ga je najpre to što je u osećanjima revolucionara i opozicionara vladao fatalizam. On nije mogao da prihvati to osećanje. A zatim, individualizam ga je odvajao od revolucionarne marksističke sredine. I to je, možda, bio osnovni razlog udaljavanja od revolucionarne delatnosti. Jer, tumači on svoj dubinski odnos, socijalizacija privrede je pravična ali je socijalizacija čoveka reakcionarna. On je, zatim, kao i marksisti želeo novi svet ali nije pretpostavljao revoluciju već slobodu i čovekovo stvaralačko delovanje. To je posledica njegovog ubeđenja da je problem u revolucionarnosti ličnosti, a ne u političko-socijalnoj revoluciji. To je stanovište »aristokratskog radikalizma« koji veruje u personalističku revoluciju kao svrgavanje vlasti objektivizacije. Individualistički socijalizam, koji on pobliže ne objašnjava, za njega je jedini prihvatljivi oblik socijalizma. Tu svest o spoljašnjem pripadanju pokretu, i to na osnovu odbijanja kolektivismu, imali su i njegovi saborci u pokretu. On priznaje da su marksisti mogli da vide njegovu »nesposobnost da im pripadne do kraja«. No pripadanje pokretu, makar i na spoljašnji način, rešilo mu je neke probleme. To ga je izvelo iz usamljenosti, u koju je bio zapao nakon napuštanja plemićkog sveta. S druge strane, spoljašnji odnos prema revolucionarnim akcijama omogućio mu je da sačuva autonomiju i da postane »kritički marksista«. To mu je, pak, omogućilo da u filozofiji ostane idealista. Tako je počeo da pripada krugu idealista koji su potekli iz marksizma i povezali se sa predstavnicima nove religijske svesti; postao je jedan od glavnih predstavnika toga pokreta. Taj prelaz od marksizma u idealizam Berdjajevu se čini posve prirodnim. »Po svemu izgleda da je marksistički materijalizam u svojoj mladosti bio idealistički.« Zato izgleda veoma uverljivo njegovo objašnjenje da u materijalističkom periodu razvoja nije osećao teškoću s materijom i teškoće njenog savladavanja. (»Te teškoće sam mnogo više osećao u hrišćanskom periodu.«)

3. Protivrečan doživljaj oktobarske revolucije

Berdjajev je učinio veliki samosvesni napor da se »uzdigne iznad borbe strana«, da se očisti od svih strasti i da vidi »ne samo laž nego i istinu komunizma«. Taj napor on je činio kroz celi svoj postrevolucionarni i emigrantski period i nasuprot grozničavom ideološkom stavu emigracije prema revoluciji. To je lako prepoznati u onome što je pisao o komunizmu i ruskoj revoluciji.

Na nivou istorijskih zbivanja rusku revoluciju on ocenjuje kao događaj od izuzetnog značaja ne samo za Rusiju nego i za celi svet. Ali važniji je njegov unutrašnji doživljaj ove revolucije.

Doživljaj oktobarske revolucije (on upotrebljava izraz »ruska revolucija«) nije kod Berdjajeva spoljašnji ili objektivni već lični, i zbog toga višeznačan. On uverava da je ovu revoluciju doživeo kao momenat sopstvene sudbine a ne kao nešto nametnuto. Taj odnos on je uporno branio kao važan momenat svoga života i nije bio spreman da se taj odnos naknadno prestilizuje.⁷ Nije

⁷ »Ta revolucija se zbila sa mnom, pa makar se ja i odnosio prema njoj izuzetno kritički i negodovao protiv njenih ispoljavanja zla. Duboko mi je antipatično gledište mnogih emigranata, prema kome su boljševičku revoluciju ostvarile nekakve zločinačke sile, još malo pa šaćica zločinaca...« N. Berdjajev, *Samospoznaja*, str. 266.

imao razumevanja za olako odbacivanje oktobarske revolucije, i to uprkos tome što je ni on nije zamišljao »u duginim bojama« i što je predviđao da će ona ugroziti slobodu, da će u njoj pobediti elementi koji su bili »ekstremistički i neprijateljski« nastrojeni prema kulturi. U stvari, Berdjajev je analizovao oktobarsku revoluciju bez zgražavanja tipičnog za moraliste. Njemu izgledaju i naivna i smešna mišljenja »humanista revolucije« koja zagovaraju idilu »o revoluciji bez krvi, u kojoj se, konačno, ispoljava dobrotu ljudske prirode i narodnih masa«. (str. 266) Tome nasuprot on s krišćanskim patosom ali realistički dokazuje da je revolucija »teška boljka« i »mučna operacija obolelog«. Revolucija takođe svedoči o »nedostatku pozitivnih stvaralačkih sila«.

Revoluciju u Rusiji Berdjajev je doživio kao nužan »pad svetog ruskog carstva, odnosno kao »razovoploćenje simbolike istorijske puti koja je dotle lagala«. Njemu je bilo posve izvesno da se stara istorijska put Rusije, koja se nazivala »svetom«, već raspala i da je bilo neminovno da se pojavi nova. I nije reč samo o kraju svetog ruskog carstva. Po njemu je revolucija iz 1905. značila i kraj herojskog perioda ruske inteligencije, a razočarenje revolucijom značilo je otpočinjanje moralnog rasula. Zato je i zanimljivo i iznenađujuće i to što Berdjajev misli da ruska revolucija nije preuranjena već zakasnela. Nasuprot jednom tipu kritičara oktobarske revolucije, on misli da je nesreća ove revolucije bila upravo u tome što je zakasnela. On takođe smatra da ova revolucija nije bila neposredno organizovana, ali da je bila pripremana dugo vremena i posredstvom različitih revolucionarnih pokreta. Kao specifične dokaze da revolucija nije bila neposredno pripremana on navodi sećanje na jedan razgovor o mogućnosti obaranja samodržavne monarhije. U tom razgovoru jedan menjševik je tu mogućnost video »najranije kroz dvadeset i pet godina«, a boljševik »najranije kroz pedeset godina«.⁸

Berdjajev je revoluciju smatrao neizbežnom i odobravao ju je najpre zbog toga što mu se kriza svesti činila očiglednom. Ali iz stava o neminovnosti raspadanja Rusije ne proizilazi njegov apriorno pozitivan stav prema revoluciji. Obrnuto, on misli da ruska revolucija nije predstavljala »delo slobode i svesnih ljudskih činova«, već da je još jednom potvrdila gorčinu ljudske sudbine. Ali ni to ne znači odbacivanje revolucije. Berdjajev uverava da je u jednom trenutku postao svestan »potpune neizbežnosti Rusije kroz iskustvo boljševizma«. Otuda mu izgledaju potpuno naivno očekivanja nekakve restauracije u Rusiji, pa čak ni februarske revolucije. On je ta očekivanja, reč je uglavnom o očekivanjima emigrantske opozicije, smatrao i štetnima i nemoćnima.

Može se lako uočiti da Berdjajev razlikuje februarsku i oktobarsku revoluciju. Prvu je doživio kao »besklasnu i slobodoljubivu«, ali se bojao eskalacije ekstremnih snaga, odnosno »zle stihije revolucije«. Govorio je i delovao protiv prolivanja krvi. Jačanje boljševika, kao ekstremne snage, činilo ga je nesrećnim. Oktobarsku revoluciju on, pak, razume kao direktni proizvod rata. A on se užasava revolucijâ proizašlih iz rata. »Postoji nešto turbno u revoluciji nastaloj iz rata.« (str. 267)

Svest o nužnosti boljševičkog iskustva ne znači da se Berdjajev mirio sa boljševičkom vlašću. Istina, on je bio član Sovjeta Republike u ime društve-

⁸ I Roj Medvedev podseća na Lenjinovu ocenu da bi Rusija bez rata mogla da živi, čak i da se razvija, kao feudalno-kapitalistička zemlja još dugo. R. Medvedev, *Oktober 1917*.

nih aktivista. To iskustvo ga je čak odbilo od sovjetske vlasti. »Tu sam video revolucionarnu Rusiju svih mogućih nijansi.« Neke orijentacije su ga odbile od revolucije, i to one koje su išle protiv individualizma i libertenstva. I tu je on izričit. »Pristao bih da prihvatim komunizam socijalno, kao ekonomsku političku organizaciju, ali ne bih pristao da ga prihvatim duhovno.« (str. 285) On jednoznačno odbija ideju kolektivizma kao temeljnu ideološku postavku boljševičkog socijalizma (Uostalom on odbija i nacionalistički kolektivizam.). Njegov aristokratski radikalizam iskazuje se posve otvoreno prema postrevolucionarnim vremenima u SSSR-u. Tako on teško prihvata mogućnost da na vlast dolaze ljudi koji su ranije živeli u ilegalnosti i emigraciji. Godine 1918. u knjizi *Filozofija nejednakosti* uveravao je kako je jednakost »metafizička prazna ideja«, a da socijalna pravda mora biti zasnovana na dostojanstvu svake ličnosti a ne na jednakosti. Tako se njegov individualizam javlja i kao svojevrsni elitizam. On, naime, kolektivnost uzima kao odliku prosečnosti, i tome usmeren protiv jedinog pravog — personalističkog socijalizma.

Berdjajev definitivno i trajno iskazuje dvojni odnos prema oktobarskoj revoluciji — prihvatanje socijalnog i političkog principa revolucije i odbijanje ideološkog i kulturnog rezultata i smera. I tu je on jednoznačan i jasan. »Mogu da priznajem pozitivni smisao revolucije i socijalne rezultate revolucije, mogu da vidim mnoge pozitivne strane u samom sovjetskom principu, mogu da verujem u veliku misiju ruskog naroda a istovremeno sa tim mogu se kritički odnositi prema akcijama sovjetske vlasti, mogu se nepomirljivim neprijateljstvom odnositi prema ideološkoj doktrini.« (str. 378) Razlog odbijanja ideološke doktrine u tome je što misli da jedan sloj ove doktrine neprijateljski nastrojen prema slobodi, humnosti i kulturi. I to on smatra posebnim oblikom tragizma ruske sudbine. Reč je o tome da se, prema njegovoj oceni, u ruskoj revoluciji probila najelementarnija ideja ruske inteligencije, njen najneobrazovaniji deo. To je uticalo da revolucija zauzme negativni odnos prema ruskoj kulturnoj renesansi. »Ruska revolucija, socijalno napredna, bila je kulturno reakcionarna.« (str. 208). Revolucija je počela nekritički da afirmiše kult elementarnog prosvetiteljstva, kult prirodnih nauka i tehnike, ekonomike. I to je po Berdjajevu odgovaralo *ressentimentu* čovjeka iz naroda.

Kao bitnu odliku ruske revolucije na duhovnom planu Berdjajev nalazi rascep između najvišeg kulturnog sloja i najnižeg intelektualnog i narodnog sloja. Taj je rascep po njemu bio mnogo veći nego u velikoj francuskoj revoluciji 1789. godine. Aktivisti francuske revolucije nadahnjivali su se idejama Rusoa i filozofije osamnaestog veka koji su bili vrhunac tadašnje misli. Rukovodioci ruske revolucije vodili su se idejama ruskog nihilizma i materijalizma, koji su već tada bili vidno zastareli i potpuno ravnodušni prema problemima stvaralačke misli svoga doba (Dostojevski, Tolstoj, Solovjev, Fjedorov). Oni su za vrhunac misli još smatrali Helvecijusa i Holbaha, Čerņišeuskog, Pisarova, Plehanova.

Kao glavnu primedbu ruskoj revoluciji Berdjajev upućuje njen »duhoborački, neprijateljski« odnos prema duhovnoj kulturi, prema aktivistima ruske kulturne renesanse s početka dvadesetoga veka. Po njemu je ruska renesansa bila asocijalna i aristokratska, a time i izolovana. Izvesnu odgovornost za razdvojenost duhovnosti i delovanja pripisuje i istorijskom hrišćanstvu. Sve u svemu, zbog niskog nivoa komunističkih aktivista (Lenjin po njemu nije

bio na visini Marksove dijalektike). u ruskom je komunizmu »volja za moć« nadvladala »želju za slobodom«. Iz te nadmoćnosti volje za moći proizašle su mnoge deformacije u politici boljševika.

Berdjajev ide i dalje tvrdeći da ruska revolucija predstavlja kraj ruske inteligencije i ruske kulture. U tom dokrajčenju ruske inteligencije on vidi i specijalnu nezahvalnost ove revolucije. On, naime, misli da je ovu revoluciju zapravo pripremila ruska inteligencija. Ali za kraj ruske inteligencije on ne krivi samo rukovodioce revolucije već i rukovodioce kulturne renesanse, i jedne i druge zbog socijalne i moralne ravnodušnosti i razdvajanja visokih kulturnih tokova i života masa.

4. Odnos prema sovjetskoj vlasti

Pet godina Berdjajev je živio pod novom vlašću u SSSR-u. Za sve to vreme iskazivao je dvojan odnos prema revoluciji. Najprije, on uverava da u godinama koje je proveo u sovjetskoj Rusiji uopšte nije osećao potištenost pa čak ni onda kad je morao da ide na prinudni rad i kad je gladovao. Krivicu za užase revolucije više je pripisivao ljudima starog režima nego vođama revolucije. Istovremeno je demonstrirao stav moralne nepomirljivosti prema ideološkim osnovama novog društva. U skladu sa svojim trajnim načelima prema političkoj sferi, pokazuje neskrivenu antipatiju prema onima koji su u ime vlasti postali osioni, gramzivi, surovi, uobraženi i zaboravili one s kojima su ranije živeli.

U stvari, Berdjajev život u sovjetskoj Rusiji razume kao iznijansirano. On teži da pronikne u logiku tih nijansi. Tu se svojom uverljivošću ističe nalaz da se vreme posle revolucije pokazalo kao »užasna intenzivnost prihvatanja života«. I u tome on nalazi osnovne sličnosti s fašizmom, tačnije s masovnim prihvatanjem fašizma. On je takođe uočio da su se posle revolucije pojavili novi tipovi ličnosti kakvih ranije nije bilo u ruskom narodu. To je »novi antropološki tip u kome nije više bilo dobrote«. Taj novi tip on razume kao rezultat rata i otuda mu se militarizam čini normalnom crtom tog čoveka.⁹

Berdjajev dokazuje da je rano osetio da nadolazi vreme pravog »papirnatog birokratskog carstva«. Uprkos tome, on sovjetsko uređenje u početku nije doživio kao »hijerarhizovano i totalitarno«. Po njemu, prvih godina boljševičke vlasti »konstruktivni komunizam« nije otišao predaleko a totalitarizam još nije bio obuhvatio život. Ova ocena poklapa se sa ocenama niza istoričara i istraživača.

U svakom slučaju Berdjajev je predosećao mogućnost da boljševizam poprimi crte totalitarizma. Zanimljivo je da on u nastupanju sovjetskih rukovodilaca oštro razlikuje delatnost predstavnika stare ruske inteligencije (Buharin, Lunačarski, Kamenjev, Rjazanov) od novih, koje on naziva i »čekistima«. Stara ruska inteligencija koja je prišla komunizmu nije imala posve neprijateljski odnos prema onima koji nisu prišli komunizmu.

Kad govori o svom doživljaju prvih dana sovjetske vlasti, Berdjajev ne zaboravlja da ga je ona oslobodila iz carskog zatvora, kao ni to da je lično bio

⁹ Aleksandar Zinovjev takođe, iako na drugi način, govori o novom sovjetskom čoveku. Videti: *Homo sovjetikos*, »Književna reč«, 25. 4. 1988.

privilegovan. Spadao je u onih dvanaest pisaca (»besmrtnika«) koji su, između ostalog, dobijali bolju hranu. Iako deklarisan kao protivnik boljševizma, Berdjajev je bio biran za profesora. (Njegov kratak komentar: »U to doba je to još uvek bilo moguće«)

Prve dane ruske revolucije (on kaže »revolucionarne stihije«) on je doživio kao vreme koje je bilo »uzbudljivo« i koje je »proizvodilo radoznalost«. Među svojim mnogobrojnim slušaocima on je nailazio na napetije i veće interesovanje prema filozofskim i religijskim pitanjima no kasnije među omladinom ruske emigracije.

U novom režimu Berdjajev je dva puta hapšen. Lično ga je saslušavao osnivač »Čeke« Feliks Djeržinski. Djeržinski je i na njega ostavio utisak »čovika ubedenog u svoju ispravnost i čoveka iskrenog« ali i snažnog fanatika.¹⁰ I njegova zatvorska iskustva su zanimljiva. Zatvori u sovjetskom režimu činili su mu se strožiji, i to pre svega zbog toga što su u njima na zatvorenike gledalo prevashodno kao na »neprijatelje naroda i revolucije«.

Svoj dvojni odnos prema revoluciji i sovjetskoj vlasti Berdjajev je zadržao i kasnije u emigraciji: čvrsto je verovao u unutrašnji preporod komunizma, i to kroz društveni razvoj, a s druge strane bio je uveren u to da i u najrevolucionarnijem socijalizmu može da se otkrije duh Velikog inkvizitora. Kritikovao je sovjetsku vlast ali je nije, kao ostali deo emigracije, odbacivao zato »što nije od boga«. Tako se može reći da Berdjajev završava u posve realističkom stavu prema sovjetskoj državi. Više od pukog realizma je njegov odnos prema Rusiji. To je ona tema koja ga je celoga života teško mučila. I u emigraciji teško mu je padao potpun raskol između »ruskog inostranstva i sovjetske Rusije«. Svojim stavom uticao je na jedno pokolenje emigranata da prihvati stvarnost sovjetske Rusije koja se gradi na novim socijalnim principima. Posebno teško doživio je napad fašističke Nemačke na SSSR. »Upad Nemaca na Rusku zemlju potresao je dubinu mog suštastva.« (str. 365) Ali on je neprekidno verovao u nepobedivost Rusije i tu je veru ugradio u tadašnji način svakodnevnog posmatranja ljudi. »Delio sam ljude na one koji su želeli pobedu Rusije i na one koji su želeli pobedu Nemačke.« To je svakako jedna od osnova njegovog realističkog i pomiriteljskog stava prema sovjetskoj državi i novoj vlasti. On ne krije da je u izvesnom smislu bio »prosovjetski orijentisan« bez obzira na kritički stav prema komunističkoj ideologiji. Sve to remeti sliku o Berdjajevu kao jednoznačnoj poziciji prema oktobarskoj revoluciji i sovjetskom društvu, ali i relativizuje njegov prvobitni radikalni anarhizam. To omogućava Nikoli Miloševiću da zaključuje da je Berdjajev bitno ublažio svoj spiritualizam u anarhizam u političkoj ravni »i to na jedan tipično konzervativan način.«¹¹ Ali tu Milošević nema na umu tek politički realizam prema sovjetskoj stvarnosti, već pre svega to što Berdjajev pokazuje sklonosti da državu shvati kao »objektivnu istorijsku stvarnost, koja se ne može ni stvarati ni razarati, po čovekovom proizvoljnom nahođenju. I oni koji neće i ne mogu da prihvate tu stvarnost religiozno, dužni su da je prime naturalistički, po nuždi naučne zakonitosti«. No, Berdjajev je zauzimao i posve suprotne sta-

¹⁰ Slično o Djeržinskom piše i Džordž Legit u knjizi: Čeka, »Rad«, Bgd., 1988.

¹¹ Videti: Nikola Milošević, *Istoritozofija i psihologija u delu Nikolaja Berdjajeva*, Predgovor za N. Berdjajev, *Samospoznaja*, str. 24.

vove pa se čini da je stvar odgovornosti recipijenta na koju stranu će staviti težište u ovoj rastrzanoj i promenljivoj misli. No nije ovde dopušten nikakav apsolutni relativizam. Naprosto zbog toga što osnovni smer filozofskog, religioznog pa i političkog mišljenja Nikolaja Berdajeva upućuje ka prevladavaju nju svih oblika objektivacije, političkih pre svih, i ka oslobađanju subjektivnosti individuuma.

Ratko Nešković

BERDIAIEV AND THE OCTOBER REVOLUTION

Summary

Berdiaiev's political, theoretical and personal life is determined by three most important attitudes: his attitude to Christianity, to the general theme of Russia and to Marxism and the October Revolution. In the present paper the author concentrates on the explanation of Berdiaiev's revolutionary character, his experience of the October Revolution (the Soviet rule), his views on the communist ideology (Marxist theoretical position and its possibilities in the Russian conditions) and on the political attitudes of the Russian emigrants. Berdiaiev's autobiographic work *Self-cognition* serves as a basic source of reference.